

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Кримінальна психологія**»
вибіркових компонент
освітньої програми другого (магістерського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 1 *Кримінальна психологія у системі психології та правознавства*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
ради ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 № 8

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук
Філоненко В.М.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури, кандидат психологічних наук, доцент Павлик О.М.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції

1. Предмет і пріоритетні завдання кримінальної психології.
2. Зв'язок кримінальної психології з іншими науками.
3. Історія розвитку кримінальної психології

Література:

Основна:

1. Гарькавець С. О. Проблема віктимності особистості та її психологічні класифікації / С. О. Гарькавець // Теоретичні і прикладні проблеми психології. - 2019. - № 2. - С. 79-90.
2. Юридична психологія / за заг. редакцією О.М. Бандурки / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 683 с.

Додаткова:

1. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / [редкол.: В. Ю. Шепітько (голова) та ін.]. Харків : Право, 2018. 952 с. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія.
2. Кацавець Р. С. Кримінальна психологія: Навчальний посібник / Р. С. Кацавець. – К.: Алерта, 2018. – 122 с.

Текст лекції

1.1. Предмет і пріоритетні завдання кримінальної психології

Бурхливий розвиток психології у ХХ ст. був обумовлений запитами практики та інтересом до психології з боку інших наук, насамперед суспільних.

Одним з наслідків цього є те, що психологія, розвиваючись у власних рамках і залишаючись самостійною наукою, дедалі активніше контактує з іншими науками.

Така тенденція приводить до того, що виникають численні (на сьогодні - кілька десятків) прикладні психологічні галузі, серед яких одне з провідних місць посідає юридична психологія.

Складовою частиною (яку ще інколи називають напрямком) сучасної юридичної психології є **кримінальна психологія**. Вона виникла і активно розвивається на межі психології та правознавства, зокрема кримінології, кримінального права та криміналістики.

Визначення предмета й завдань кримінальної психології доцільно здійснювати їх виокремленням із загального «поля» юридичної психології.

Визнано, що **юридична психологія** (як галузь психології) вивчає, пояснює та прогнозує психологічні аспекти системи «людина - право» та розробляє рекомендації щодо оптимального функціонування означеної системи.

Діалектичний підхід як універсальний метод наукового пізнання передбачає поділ того, що вивчається, на полярні протилежності. Це, своєю чергою, «дозволяє визначити предмет вивчення, конкретизувати проблему, знайти шляхи дослідження». Спираючись на наведене положення, **всі психологічні аспекти**

системи «людина — право» можна умовно переділити на два протилежні блоки:

1-й блок: психологічні аспекти правопорушної (протиправної) активності або психологія правопорушної активності;

2-й блок: психологічні аспекти правоохоронної у широкому значенні активності або психологія правоохоронної активності.

Запропонований підхід дозволяє, по-перше, сформулювати визначення кримінальної психології як складової юридичної психології; по-друге, конкретизувати ті психологічні аспекти системи «людина-право», які безпосередньо цікавлять кримінальну психологію і в сукупності утворюють її предмет.

Кримінальна психологія як складова частина юридичної психології, що виникла на межі психології та кримінології, кримінального права, криміналістики, вивчає, пояснює та прогнозує психологічні аспекти, пов'язані зі злочинністю. Коротко — це психологія злочинності як явища, окремої дії, діяльності.

Важливість саме такого визначення пов'язана з низкою обставин.

Історично склалося так, що правознавство як наука сформувалося раніше психології, і саме юристи, а не психологи, гостро відчувши потребу у психологічному забезпеченні юриспруденції, першими прийшли у психологію і визначили напрям розроблення психолого-юридичних проблем.

Зокрема, психологічну проблематику злочинності плідно розробляли і розробляють радянські та російські юристи Ю. М. Антонян, В. М. Кудрявцев, О. Р. Ратінов, українські юристи А. П. Закалюк, О. М. Костенко, С. А. Тарарухін та ін.

Наслідком цієї ситуації стала позиція гурту юристів, передусім кримінологів, які вважають, що кримінальна психологія є частиною кримінології як комплексної науки, поєднуючи в собі психологічні, соціологічні, медико-психіатричні та інші аспекти. Так, наприклад, відомі українські фахівці А. Ф. Зелінський, О. М. Литвак стверджують, що «злочинна психологія принципово несумісна з юридичною (правовою) психологією, бо остання вивчає закономірності легальної, законослухняної поведінки, а кримінальна психологія має справу з вчинками, які не є правовими».

Іншим наслідком стало введення кримінальної психології до складу судової психології. Причому в першому випадку судова психологія фактично ототожнюється з усією юридичною психологією, як це мало місце в одному з перших радянських підручників. У другому випадку судова психологія входить у вигляді особливої частини до юридичної психології — у популярному російському підручнику В. Л. Васильєва.

Але на сучасному етапі розвитку юридичної психології більшість фахівців — юристів і психологів (М. І. Єнікєєв, М. В. Костицький, Я. Ю. Кондратьєв, О. М. Столяренко та ін.) вважають, що кримінальна психологія є повноправною, невід'ємною частиною юридичної психології.

У визначенні кола психологічних аспектів злочинності, які утворюють *предмет* кримінальної психології, теж спостерігаються певні розбіжності. Найбільш розгорнутий перелік аспектів запропоновано М. В. Костицьким. До

нього входять:

- ❖ психологічні закономірності виникнення і динаміки протиправних установок, мотивів учинення злочинів, психологічних особливостей злочинної поведінки;
- ❖ психологія формування злочинних груп, конкретні чинники та умови, що сприяють груповим злочинним проявам;
- ❖ форми і способи діяльності щодо попередження асоціальних тенденцій, корекції причин та умов формування антисуспільних орієнтацій об'єктів професійної діяльності (особи, групи, натовпу тощо).

Наведений перелік характерний також тим, що в ньому фактично поєднано предмет і низку завдань кримінальної психології.

Оригінальний і достатньо продуктивний підхід до визначення предмета та завдань кримінальної психології запропонований О. М. Столяренком. Він базується на тому, що у структурі юридичної психології в цілому та кримінальної психології зокрема повинні бути представлені такі напрямки: традиційні; ті, що активно розвиваються; напрямки, які тільки-но починають розвиватися; перспективні напрямки, які на сьогодні практично не розвинені. Згідно з цим підходом предмет кримінальної психології утворюють:

- ❖ психолого-правова асоціалізація;
- ❖ психологія генезису протиправової поведінки;
- ❖ психологія особистості злочинця;
- ❖ психологія кримінального середовища та злочинних груп;
- ❖ психологічні особливості різних видів злочинів;
- ❖ психологічні причини та умови злочинної поведінки, способу життя;
- ❖ кримінально-психологічний моніторинг і прогнозування.

Оскільки кримінальна психологія має поміжний статус, то у визначенні її предмета необхідно враховувати інтереси не тільки психології, а й правознавства, зокрема, кримінології, кримінального права, криміналістики. Інтереси кримінології у стислому вигляді концентруються навколо таких проблем:

- ◆ злочинність як соціально-правове явище;
- ◆ особа злочинця;
- ◆ причини та умови злочинності;
- ◆ запобігання злочинності.

Кримінальне право досліджує відносини, які виникають у зв'язку з вчиненням злочину та покаранням за нього або так звані кримінальні правовідносини.

Криміналістика зосереджується на аналізі злочинності як діяльності, її розслідуванні, надаючи перевагу засобам і прийомам отримання доказової інформації.

Узагальнюючи окремі погляди і використовуючи наведений вище підхід «полярних блоків», можна запропонувати таке стисле **визначення предмета кримінальної психології**.

Предмет кримінальної психології утворюють:

♦ з одного боку — психологічні аспекти (або психологія) злочинної активності, злочину, його суб'єкта та жертви;

♦ з іншого — психологічні аспекти (або психологія) попередження та припинення злочинів, а також виконавців цієї діяльності.

Відповідно до предмета пріоритетними завданнями кримінальної психології є:

- 1) вивчення психологічних (соціально-психологічних, індивідуально-психологічних, психофізіологічних) детермінант злочинної активності;
- 2) аналіз психологічної структури злочину, окремих його стадій і видів;
- 3) з'ясування психологічних характеристик та особливостей суб'єкта злочину (особистості й групи), його жертви;
- 3) психологічне забезпечення діяльності із загальної профілактики та припинення злочинності;
- 4) психологічне забезпечення діяльності із професійної (спеціальної) профілактики та припинення злочинності;
- 5) професійно-психологічна підготовка правоохоронців до діяльності із профілактики та припинення злочинності.

Отже, кримінальна психологія у рамках загального предмета та завдань юридичної психології має власні, більш конкретні предмет і завдання.

1.2. Зв'язок кримінальної психології з іншими науками

З'ясування сутності того, що вивчає кримінальна психологія, дозволяє окреслити коло наук, з якими вона найбільш інтенсивно взаємодіє. Це коло не є остаточним, передбачає зміни й доповнення, обумовлені розвитком науки як такої.

Схематично зв'язки кримінальної психології з іншими галузями наукового знання наведено на рис. 1.

Власне наукові галузі умовно можна переділити на три групи:

- 1) психологічні;
- 2) юридичні;
- 3) суспільні та інші науки.

Рис. 1. Система зв'язків кримінальної психології з іншими науками.

Передовсім необхідно зазначити, що кримінальна психологія інтенсивно взаємодіє зі складовими юридичної психології - судовою та пенітенціарною. Серед інших психологічних галузей виокремлюється загальна, порівняльна, соціальна, екстремальна психологія, психологія праці та патопсихологія.

Теоретико-методологічну, концептуальну роль у кримінальній психології відіграють загальна, порівняльна та соціальна психологія. Крім того, порівняльна (а в її рамках — психофізіологія, диференціальна, вікова психологія) та соціальна психологія забезпечують кримінальну психологію конкретними даними щодо впливу нейрофізіологічних, індивідуально-психологічних, соціально-психологічних факторів на активність особи та групи; специфіки усвідомлюваної, вольової регуляції цієї активності. Матеріали соціальної та вікової психології беруться за основу для розкриття механізмів організованої злочинності та злочинності неповнолітніх.

Кримінальна психологія використовує доробок екстремальної психології для вивчення злочинних проявів за особливих (природних, техногенних, соціальних тощо) умов і враховує ці умови під час підготовки та проведення заходів із профілактики та припинення злочинів. Статистика свідчить, що значна кількість злочинів (а з таких видів, як хуліганство, пограбування, розбій - практично половина) скоюється особами з різноманітними психічними вадами - психічними захворюваннями, психопатіями тощо. Тому патопсихологічні дані щодо специфіки та закономірностей поведінки вказаних осіб мають важливе практичне значення для кримінальної психології. Матеріали з психології праці використовуються кримінальною психологією у вивченні професійної злочинності, аналізі злочинів, пов'язаних із використанням професійних обов'язків у різних сферах (промисловість, транспорт, військова служба тощо). Особливе значення для кримінальної психології мають напрацювання щодо впливу окремих психічних якостей на виконання професійної діяльності.

З-поміж юридичних наук найбільш тісні зв'язки кримінальної психології склалися з кримінологією, кримінальним правом, а також із криміналістикою, віктимологією. Кримінальне право та кримінологія є для кримінальної психології теоретико-нормативною базою для аналізу злочинності як психологічного явища, окремого злочину і конкретних його видів, психологічних аспектів вини з огляду на відповідальність та ін.

Водночас кримінологія забезпечує кримінальну психологію різноманітними емпіричними даними щодо суб'єкта злочину, антисуспільного середовища як сприятливого тла для формування злочинної особистості та скоєння злочину, можливостей різних соціальних інститутів щодо попередження злочинності.

Вельми корисним, переважно у практичному плані, є зв'язок кримінальної психології з криміналістикою. Різноманітні технічні методи і способи отримання кримінально важливої інформації (портретної, відеографічної, дактилоскопічної та ін.) успішно використовуються у психологічному забезпеченні заходів із профілактики та припинення злочинів.

Перспективним виглядає зв'язок кримінальної психології з віктимологією — наукою про жертву. Остання надає узагальнені та фактичні дані щодо особливостей поведінки жертви, можливих стосунків і зв'язків між жертвою та злочинцем, способів запобігання провокуючої поведінки жертви. На цій базі кримінальна психологія розробляє проблеми особистої схильності людини стати жертвою, можливості запобігання і протистояння злочинному замахові, психології правового виховання тощо.

З-поміж інших суспільних наук, з якими активно взаємодіє кримінальна психологія, відзначимо філософію, соціологію, педагогіку та демографію.

Філософія, зокрема філософія права, теорія пізнання виступають найбільш загальною теоретико-методологічною базою, яка забезпечує системне «бачення» злочинності та її комплексний, об'єктивний аналіз.

Соціологія та демографія надають кримінальній психології різноманітні дані щодо зміни чисельності, міграції окремих груп населення на певних територіях, урбанізації, способу життя й особливостей активності різних соціальних груп та окремих осіб як їхніх типових представників. Окрім того, у кримінальній психології широко використовуються модифіковані соціологічні і статистичні методи отримання емпіричних матеріалів.

З педагогікою кримінальна психологія тісно взаємодіє у вивченні соціально-психологічних детермінант і механізмів важковиховуваності, генезису злочинної поведінки, розробленні способів, засобів, методів профілактичного, корекційного впливу. Першочергове значення має педагогіка у кримінально-психологічному аналізі та прогнозуванні поведінки неповнолітніх.

Поряд із соціальними науками кримінальна психологія має достатньо чіткі контакти з кібернетикою і генетикою. Перша — способом математичного та комп'ютерного моделювання допомагає кримінальній психології у побудові, перевірці психологічних моделей різних видів злочинів та їх суб'єктів. Друга дозволяє вивчати роль і зв'язки спадково-біологічних чинників у загальній

детермінації злочинної активності.

Зв'язки кримінальної психології з іншими науками мають двобічний характер і здійснюються у різних напрямках та аспектах. Це дозволяє ефективно вивчати основні, пріоритетні психологічні проблеми злочинності, розробляти практичні рекомендації.

1.3. Історія розвитку кримінальної психології

Доля кримінальної психології склалася так, що більшу частину своєї історії вона розвивалася у лоні судової психології. Могутнім імпульсом для самостійного розвитку кримінальної психології стало виокремлення з кримінального права кримінології, яке різними дослідниками датується кінцем XVIII — другою половиною XIX ст. Саме в той період кримінальна психологія за пропозицією швейцарського психолога Едуарда Клапареда отримала статус складової частини юридичної психології.

В історії розвитку кримінальної психології відносно умовно можна вирізнити три основні етапи:

- I: порівняльно-аналітичний (кінець XVIII ст.— XIX ст.);
- II: науково-пошуковий (початок — 60-ті роки XX ст.);
- III: сучасний (з 60-х років XX ст.).

Характерною рисою першого етапу було розроблення кримінально-психологічних проблем зусиллями антропологів, медиків, юристів і меншою мірою — психологів. Власне термін «кримінальна психологія» набув офіційного статусу у праці німецького дослідника Й. Шаумана «Думки щодо кримінальної психології» (1792 р.).

Визначальними подіями цього етапу стали викладання (з 1806 р.) професором Х. Штельцером курсу «Кримінальна психологія за Ф. Галлем» у Московському, а потім — Дерптському (нині Тартуському) університетах та поява капітальної праці німецького юриста Ганса Гросса «Кримінальна психологія» (1898 р.). У ній широко використано експериментально-психологічні матеріали, отримані в дослідженнях психологів А. Біне, Т. Рібо, Г. Еббінгауза.

Основним підсумком першого етапу розвитку кримінальної психології є визначення двох чільних проблем — особи злочинця та злочинності як психологічного феномена, а також створення умов для широкого проведення науково-психологічних, зокрема експериментальних, досліджень.

Визначальною рисою другого, науково-пошукового, етапу є активізація психологів, які поряд із юристами сконцентрувалися на розробленні типології злочинця та проведенні експериментальних досліджень з різними категоріями злочинців.

Вітчизняний психолог О. Ф. Лазурський увійшов в історію світової психології як перший розробник природного експерименту. Водночас він став автором фундаментальної класифікації типів особистості. У цій класифікації представлено групу так званих спотворених типів особистості нижчого та середнього психічних рівнів.

За О. Ф. Лазурським, нижчий рівень охоплює чотири типи: 1) пасивний (апатичний та безвільний); 2) розважливо-егоїстичний; 3) афективно спотворений;

4) активно спотворений (безвладний гвалтівник і зосереджено жорстокий).

Середній рівень складається з двох підгруп. Перша — це невдахи, куди входять типи непристойного мрійника, афективного невдахи, енергійно-розлюченого. Друга — це успішні, куди входять типи лицеміра і владно-спотвореного.

Значний внесок у розроблення проблеми злочинця зробив кримінолог С. Познишев. У фундаментальній праці «Кримінальна психологія. Злочинні типи» (1926 р.) він критично оцінив ідею природженого злочинця і визначив злочинний тип як індивідуальне поєднання характеру та поглядів людини, що можуть впливати на схильність до злочину. Залежно від співвідношення об'єктивних, зовнішніх обставин та індивідуальної схильності до злочину С. Познишев вирізнив два типи злочинців: екзогенний та ендегенний.

Активну участь у розробленні типології злочинця та застосуванні експерименту для отримання кримінально важливої інформації брали відомі психологи Г. Мюнстенберг, В. Бехтерев, О. Лурія.

Сумнозвісна постанова ЦК ВКП(б) «Про педологічні збочення у системі Наркомпросвіти» (1936 р.) завдала нищівного удару по кримінальній психології, юридичній психології в цілому. Майже на 30 років психологію було усунуто від розроблення кримінальних проблем. Відродження кримінальної психології розпочалося наприкінці 60-х — на початку 70-х років. Тоді у Всесоюзному інституті вивчення причин і розроблення заходів попередження злочинності створили сектор судової психології. Відбулася всесоюзна конференція із судової психології, а на IV всесоюзному з'їзді психологів СРСР працював симпозіум із судової психології. Активну участь у їхній роботі брали фахівці з України.

Визначальною рисою сучасного етапу розвитку кримінальної психології в Україні є дедалі активніша роль фахівців-психологів. Наслідком цього стало створення спеціалізованих психологічних підрозділів (лабораторій, кафедр, відділів), які проводять науково-дослідну та освітню діяльність. Такі підрозділи функціонують, зокрема, у Національній академії внутрішніх справ України, Київському юридичному національному університеті внутрішніх справ, Академії Служби безпеки України та ін.

В окремих відомствах розгорнуті загальновідомчі психологічні служби, які здійснюють психологічне забезпечення заходів із профілактики та припинення щодо злочинності.

Наукове підґрунтя їхньої діяльності створюється спільними зусиллями юристів (А. Ф. Зелінський, О. М. Костенко, М. В. Костицький, С. А. Тарарухін та ін.) і психологів (В. Г. Андросюк, Н. Ю. Максимова, О. В. Тимченко, С. І. Яковенко та ін.).

Все це дозволяє стверджувати, що кримінальна психологія в Україні динамічно розвивається і має значні перспективи.

Контрольні запитання і завдання

1. Розкрийте взаємозв'язок між юридичною та кримінальною психологією.
2. Порівняйте позиції щодо визначення сутності кримінальної психології юриста М. В. Костицького та психолога О. М. Столяренка.
3. У чому полягають основні завдання сучасної кримінальної психології?
4. Розкрийте взаємозв'язок кримінальної психології з іншими галузями

психології.

5. З якими галузями права найбільш тісно пов'язана кримінальна психологія?